

6. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999.
 7. Литвин В. М. Історія України: підручник / В. М. Литвин. – К., 2006.
 8. Материалы по истории СССР / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М., 1959. – Т. VI.: Документы по истории монополистического капитализма в России.
 9. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна / А. М. Михненко. – Донецк, 1998.
 10. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М., 1954.
 11. Озеров И. Х. На новый путь: К экономическому освобождению России / И. Х. Озеров. – М., 1915.
 12. Рагозин Е. И. Железо и уголь на юге России / Е. И. Рагозин. – СПб., 1895.
 13. Российский Нострадамус // Родина. – 1993. – № 8–9. – С. 10–13.
 14. Россия в конце XIX века / под общей ред. В. И. Ковалевского. – СПб., 1900.
 15. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1898. – Ч. I.
 16. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1894.
 17. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / О. Б. Шляхов. – Д., 2003.
- Надійшла до редколегії 15.08.09.*

УДК 4. 332. 2 / 447. 631. 153. 3.

С. В. Сусоров

Херсонський національний технічний університет

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проаналізовано стан сільського господарства України початку XX століття, причини та прояви його кризового стану. Показано його взаємозв'язок із загальноєвропейським соціально-економічним процесом у даний період.

Ключові слова: Україна, аграрне питання, соціально-економічний розвиток, європейський контекст, господарство, криза.

Проанализировано состояние сельского хозяйства Украины начала XX века, причины и проявление его кризисного состояния. Показана взаимосвязь с общеевропейским социально-экономическим процессом в данный период.

Ключевые слова: Украина, аграрный вопрос, социально-экономическое развитие, европейский контекст, хозяйство, кризис.

It was analyze condition of agriculture of Ukraine in the beginning of twenty century, and the reason and result of these crises. Was shown the realization ship with european social economical process in this period.

Key words: Ukraine, agrarian question, social-economic development, european context, economy, crisis

Широкомасштабні зміни соціально-економічного, політичного характеру, які проявилися в «оксамитових» революціях у країнах Східної Європи, розпаді Радянського Союзу і утворенні на його теренах нових незалежних держав – все це привело до переосмислення багатьох явищ новітньої історії. Закономірно, що особливо активно процеси руйнування стереотипів і формування та становлення нових підходів відбивалися саме в історичній літературі. Підвищений інтерес викликав і викликає реформаторський досвід попередників, особливо, якщо мова йде про таку базову галузь економіки, як сільське господарство. Відомо, що особливо гостро аграрне питання в Російській імперії, і в Україні зокрема, стояло на початку минулого століття. Однак, спроба його розв'язання, через цілу низку причин, закінчилася невдало.

У цьому контексті завданням даної статті є з'ясування причин аграрної кризи, визначення методів її подолання в контексті світового і, зокрема європейського досвіду.

Аграрне питання початку минулого століття постійно перебувало в центрі уваги радянських науковців [7, с. 18–23; 11, с. 11–15; 12, с. 15–19; 20, с. 4–10]. Однак однобічний концептуальний підхід характерний для цих робіт, не дивлячись на значні здобутки, зменшував їх наукову якість. Затиснуті в жорсткі рамки політико-ідеологічної доктрини радянські дослідники фактично змушені були відмовитись від об'єктивного розгляду праць дореволюційних дослідників, позиція яких часто суперечила офіційній концепції з аграрного питання [7, с. 13–18]. Таким чином назріла потреба відмовитись від стереотипів та ідеологічних нашарувань попередніх часів і об'єктивно розглянути дану проблему через призму загальноєвропейського соціально-економічного розвитку.

Як відомо, суть аграрного питання радянська історіографія, слідом за лідером більшовиків В.І. Леніним, зводила до наявності гострого протиріччя у сфері земельних відносин на ґрунті малоземелля основної маси хліборобів і надмірності землі у великих землевласників. Дані, які він наводив про зосередження в руках кількох тисяч поміщиків значних земельних фондів, були досить красномовними і здавалося не викликали сумнівів [10, с. 187]. Відповідна пропозиція також здавалася логічною – розподілити ці землі серед селян і земельний голод зникне. Цю позицію на початку XX ст. поділяли всі революційні партії Російської імперії [22, с. 4, 24].

Однак, за нашими підрахунками, якщо навіть у 1905 р. українське селянство й здійснило б перерозподіл усіх придатних для обробки земель, окрім своїх власних, то прирізка була не такою вже й значною і навряд чи врятувала селян. Скажімо, якщо на один селянський двір на Правобережжі в 1905 р. припадало у середньому 5,5 дес. землі, то завдяки перерозподілу цей показник зріс би лише до 6,9 дес., на Лівобережжі, відповідно, з 6,1 до 8,3 дес., на Півдні – з 9,7 до 13,6 дес. [22, с. 5].

Якщо порівняти середній земельний наділ на одне господарство в різних країнах світу (1905–1906 рр.), то виявиться, що селянство України мало не такі вже й дрібні наділи. Середній розмір господарства українських селян становив 6,7 дес. землі, а середній розмір урожаю з десятини був 44,1 пуд. У той же час, наприклад, бельгійський селянин з десятини землі (середній розмір господарства 2,4 дес.) збирав з десятини 119, 2 пуд. зернових. Власне, в російських губерніях збиралося лише 30,6 пуд. з десятини [23, с. 34–35, 190].

Часописи наводили дані щодо урожайності головних хлібних культур у 1901–1908 рр. у 15-ти країнах Європи. За цим переліком Російська імперія опинилася на останньому місці. Середня врожайність становила лише 40 пуд. зерна з десятини. Росію випереджали, наприклад, такі країни, як Іспанія – 64 пуд., Італія – 69, Данія – 129 [5, с. 27]. Напередодні Першої світової війни Росія за виробництвом сільськогосподарської продукції помітно відставала від провідних європейських країн [26, с. 515]. Як свідчив європейський і світовий сільськогосподарський досвід, проблема полягала не в кількості землі. Тоді у чому ж ?

Очевидно, суть аграрного питання зводилася не до малоземелля, ідея якого народилася у ході полеміки російських лібералів 70–80-х рр. XIX ст. Цю ж точку зору поділяли та активно пропагували і представ-

ники революційного руху. Однак, на наш погляд, і ліберали, і революціонери зробили неправильний висновок, а отже пропонували неадекватний шлях розв'язання кризи. Останніми роками деякі сучасні дослідники стверджують, що причиною кризового стану сільського господарства на рубежі XIX і XX ст. було аграрне перенаселення. Російський дослідник В. В. Кабанов писав з цього приводу: «Не малоземелля – причина, а аграрне перенаселення. В цьому вся суть» [9, с. 38]. Наявність аграрного перенаселення і його зв'язок з малоземеллям визнавали і радянські вчені [1, с. 73; 19, с. 18, 19; 24, с. 158, 159; 26, с. 516]. Наприклад, П. Г. Риндзюньський з цього приводу писав: «Нестача землі у селян, невідповідність її розмірів трудовим ресурсам села і незабезпеченість основної маси селян в їх життєвих потребах від надільної землі – безперечні ознаки аграрного перенаселення, яке у другій половині XIX ст. у Росії проявилось з особливою силою». І далі: «Наявність аграрного перенаселення – факт безсумнівний» [19, с. 17–18]. Отже, аграрне перенаселення в Росії та Україні, зокрема, справді доведений факт, але воно було лише верхівкою айсберга, оскільки виникло внаслідок дії значно глибших причин. Їх розв'язання зробило б аграрне питання надбанням історії.

У чому ж все-таки полягав корінь проблеми? Науковці та реалістично налаштовані політики ще на початку XX ст. дали відповідь на це питання. Наголошуючи на тому, що в сільському господарстві Росії продовжують домінувати феодальні порядки, вони пропонували низку заходів з метою інтенсифікації аграрної сфери. [23, с. 8–10]. Отже, суть аграрного питання полягала в наявності феодальних пережитків у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Статистичні дані свідчать про те, що в той період у розвинутих країнах світу землі на душу населення було менше, але інтенсивна система землеробства задовольняла потреби селян, і земельне питання не стояло так гостро. Іншими словами, розв'язати аграрне питання можна було лише здійснивши інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Однак, на початку XX ст. цей процес у Російській імперії тільки починався. Він охопив переважно поміщицькі маєтки і господарства заможних селян, які мали для цього відповідні можливості. Переважна більшість хліборобів продовжувала використовувати застарілі, екстенсивні методи землеробства. У цьому контексті важко погодитись з науковцями, які твердять, що сільське господарство України напередодні Першої світової війни «стало на шлях інтенсивного розвитку» [8, с. 473].

Повертаючись до проблеми аграрного перенаселення, можна констатувати, що воно стало результатом симбіозу багатьох факторів. На наш погляд, фатальну роль з них відіграв фактор демографічний. З усіх країн Європи саме Російська імперія відзначалася найбільшою народжуваністю. Цікаво, що найвищий природний приріст населення спостерігався саме в Україні.

Найменший середній природний приріст населення за вказаний період спостерігався у Франції (1,2), найбільший – в Україні (18,8), що більше ніж у 15 разів. Друге місце за народжуваністю посідала Європейська Росія (16,6), однак і її показник був менший за український [25, с. 12]. Як зауважив один з радянських істориків, Україна того часу мала нечуваний природний приріст «серед народів білої раси» [24, с. 158]

Зрозуміло, що демографічні зміни відчувалися, перш за все, на селі, де проживала переважна більшість мешканців України. За нашими підрахунками, населення українських губерній за період 1811–1863 рр. зросло в 1,5 рази, у порівнянні з попереднім періодом, а за 1863–1914 рр. – 2,4 рази [17, с. 28–29, 44, 55, 59, 60].

Кількість величезної резервної армії на селі підрахувати важко. За даними урядової комісії, на рубежі XIX і XX ст. в Україні було близько 10,7 млн. селян, здатних до фізичної праці. З цієї кількості у сільському господарстві могли бути використані 2,3 млн. чоловік, у промисловості – 1,1 млн. осіб. Решта – близько 7,3 млн. чоловік або понад 68 % від загальної кількості селян становили надлишок робочої сили і не могли знайти собі застосування ні у сільському господарстві, ні у промисловості [14, с. 248–249]. Особливо висока питома вага цієї групи населення була на Правобережній (75,6 %) і Лівобережній (68,7 %) Україні. На Півдні надлишок робочої сили був меншим, але і тут він становив більше половини всього дорослого населення краю (52,5 %) [22, с. 12]. На думку українського науковця М. А. Якименка, на 1905 р. цей показник становив 13 млн. осіб або 60 % мешканців України [27, с. 5]. Не можна також забувати про таке явище як приховане перенаселення. Воно проявилось в існуванні величезної кількості дрібних орендарів і селян, які змушені були наймитувати, оскільки їх власні наділи не могли задовольнити їхніх потреб [2, с. 29, 30].

Аграрне перенаселення, посилене різного роду феодалними пережитками, призвело до цілої низки негативних наслідків. Це, зокрема, різке зростання орендних і купівельних цін на землю, подріб-

нення селянських наділів, розорення, пауперизація і пролетаризація селянства, здешевлення праці сільськогосподарських робітників і т. п. Однак, не дивлячись на це, зводити причину аграрного питання до перенаселення недоцільно. Негативні явища, пов'язані з ним, були лише проявом кризи сільського господарства. У цьому відношенні доцільним є питання: за допомогою яких методів можна було ліквідувати аграрне перенаселення?

Як свідчив досвід європейських країн, надлишкове сільськогосподарське населення знаходило собі застосування у промисловій сфері. Відомо, що друга половина XIX ст. для всього світу характерна швидкими темпами індустріального розвитку і зростанням міського населення, про що свідчать дані наведені українським дослідником О. К. Мицюком. За його підрахунками, міське населення Англії протягом 1871–1911 рр. збільшилося вдвічі, Німеччини з 1870 р. по 1905 р. – у 2,4 рази, Франції з 1872 по 1906 р. – 1,5 рази. При цьому зростання відбувалося за рахунок сільських жителів. Причому було вилучено не лише весь природний приріст, а й частка корінного сільського населення: у Німеччині 1,1 %, Англії та Франції – по 9 %. У Росії кількість жителів міст збільшувалася вдвічі швидше за селян, але в абсолютних числах кількість селян зросла в 4 рази на відміну від городян [15, с. 436].

Промисловість Росії розвивалася надто повільно, щоб поглинути надлишок робочої сили. На межі XIX і XX ст. вся промисловість України могла використати не більше 1,08 млн. робітників [3, с. 26], у той час надлишок робочої сили, як вже зазначалося, становив 7,3 (за іншими даними 13) млн. осіб. Тому коли в розвинутих країнах Європи кількість міського населення значно перевищувала хліборобське, то ситуація в Україні і в усій Російській імперії була прямо протилежною.

Становище в економіці України погіршилося у період світової промислової кризи (1901–1903 рр.), яка охопила провідні галузі промисловості: металургійну, залізорудну, кам'яновугільну та інші. Падіння виробництва привело до скорочення робочих місць. Наприклад, кількість робітників металургійної галузі на півдні Росії протягом 1899–1902 рр. скоротилася на 9,6 тис., а в кам'яновугільній з 1900 р. по 1902 р. – на 6 тис. чоловік [13, с. 27, 28]. Скорочення, на перший погляд, було незначним, але воно свідчило про загальну тенденцію: попит на робочу силу впав у зв'язку зі скороченням виробництва. Відповідно, селяни, які прагнули знайти роботу в містах

за таких обставин не могли її отримати. Це ще більше ускладнювало ситуацію на селі і поглиблювало аграрну кризу.

Однак на початку ХХ ст. більш простою і зрозумілішою видавалася переселенська політика, яка передбачала дві основні мети: по – перше, зменшити кількість населення у західних районах імперії; по-друге, переселенці повинні були виступати колонізаторами малоосвоєних земель.

Особливо активно ідея переселення пропагувалася урядовими колами під час проведення століпінської аграрної реформи. Усього за роки прем'єрства П. А. Століпін (1906–1911 рр.) за Урал виїхало 2 356 454 особи, з них повернулося 399 444 або (16,9 %). Причому 70–80 % переселенців становили вихідці з України та кількох чорноземних губерній Росії [4, с. 119, 121]. Здавалося, урядова реформа у цьому напрямку мала значний успіх. Однак, розв'язати проблему аграрного перенаселення вона не могла. Збільшення площі оброблюваних земель шляхом освоєння цілини – це прояв все того ж збанкрутілого екстенсивного шляху розвитку. Даний захід давав лише тимчасові покращення. З часом демографічний фактор знову поставив би на порядок денний проблему малоземелля.

Значний масив малозаселених земель зробив для Російської імперії своєрідну «медвежу послугу»: землі за Уралом, мовляв, багато, вистачить усім. У цьому була переконана і значна кількість селян, що психологічно стримувало процес переходу до більш раціональних, інтенсивних методів землеробства. Зауважимо, що в той же час розвинуті європейські країни, не маючи значних земельних площ, а тим більше малоосвоєних територій, йшли шляхом інтенсифікованого сільськогосподарського виробництва і тому аграрне питання там не стояло так гостро, як у Російській імперії.

Величезний удар по економіці Росії і України, зокрема, нанесла Перша світова війна. Понад 12 млн. жителів імперії було мобілізовано з сільської місцевості. Іншими словами з народного господарства була вилучена маса людності, яка за чисельністю дорівнювала Бельгії, Болгарії та Данії разом узятим. У результаті майже половина господарств залишилися без годувальників [5, с. 41; 18, с. 4]. За даними Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. працездатне чоловіче населення села скоротилося приблизно на 40 % [16, с. 38]. Проблема дефіциту робочих рук на селі керівництво імперії намагалася розв'язати шляхом залучення до роботи в сільському господарстві військовополонених та біженців. У травні 1916 р.

на сільськогосподарських роботах в Україні були задіяні майже 200 тис. військовополонених. У сільську місцевість для участі у польових роботах було також відправлено понад 500 тис. біженців. Праця військовополонених дала селянам у 1916 р. усього лише 1 % до наявної чисельності робочої сили, а поміщицьким господарствам – 15,3 % [5, с. 49]. Причому їх праця була малоефективною і не мала значного впливу на процеси у сільському господарстві України даного періоду.

Через нестачу робочих рук з початком війни різко зріс попит на сільськогосподарську техніку. У попередні роки значна кількість сільськогосподарських машин і мінеральних добрив ввозилася з Німеччини. З початком бойових дій поставки, зрозуміло, припинилися [6, с. 70]. Більше того царська Росія змушена була імпортувати навіть такі знаряддя праці як коси та серпи. Їх переважна більшість ввозилася з Австро-Угорщини та Німеччини. Протягом 1904–1908 рр. було імпортовано з Австро – Угорщини 752,8 тис. пуд. кіс в 17,6 тис. пуд. серпів, Німеччини – відповідно, 53,6 тис. пуд. та 4,8 тис. пуд. Для порівняння: за той же період з Великобританії до Росії було ввезено кіс 1,9 тис. пуд., серпів – 11,4 тис. пуд. [5, с. 34, 35]. Наведені дані свідчать про величезну залежність вітчизняного сільськогосподарського виробництва від зарубіжного машинобудування. З початком війни ці поставки також були припинені.

Необхідно відзначити ще одну важливу обставину: розрив економічних зв'язків сільського господарства Російської імперії, і України зокрема, зі світовим ринком, з яким у довоєнні роки воно було дуже тісно пов'язано. Продукти землеробства у величезних обсягах експортувалися з України. Сучасні вітчизняні дослідники стверджують, що середньорічний вивіз із України тільки чотирьох зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес) перевищив у 1909–1911 рр. 284 млн. пудів, а річна вартість українського хлібного експорту становила не менше 40 % від загальноімперського вивозу [5, с. 44].

З початком бойових дій західний кордон імперії був взагалі закритий. Виступ Османської імперії на боці Німеччини та Австро-Угорщини відрізав чорноморські порти від експортних операцій. У результаті сільське господарство України втратило англійський та італійський ринки збуту [21, с. 464]. Припинення експорту вимагало підвищення обсягів реалізації сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку. У даному випадку реальним споживачем могла стати лише армія, чисельність якої постійно зростала.

Однак уряд не проявив у цьому питанні відповідної далекоглядності [8, с. 490].

Таким чином, виходячи з вищенаведеного матеріалу, можна зробити такі висновки. Суть аграрного питання в Україні, як і в цілому у Російській імперії, на початку ХХ ст. зводилася до того, що основним гальмом у розвитку аграрної галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що в той же період у розвинутих європейських країнах землі на душу населення було менше, але інтенсивна система давала можливість ефективно господарювати і земельне питання не стояло там так гостро, як в Україні чи Росії. Значно загострював кризову ситуацію демографічний фактор. Зростання народонаселення призводило до подрібнення селянських наділів, пролетаризації та пауперизації селянства. Урядові заходи спрямовані на розв'язання цього питання шляхом переселення надлишкового населення у східні райони імперії мали лише тимчасовий ефект і не вирішували проблему в цілому. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва разом із активним розвитком інших галузей економіки, у першу чергу промисловості.

Перша світова війна нанесла величезний удар сільському господарству Російської імперії і України зокрема, поглибивши аграрну кризу. Мобілізації до армії призвели до дефіциту працеспроможного населення у селі, скорочення посівних площ і зниження врожайності. Спроба залучити до праці у сільському господарстві військовополонених і біженців успіху не мала. Дефіцит робочої сили призвів до посиленого попиту на сільськогосподарську техніку. Однак, залежність Росії від Німеччини та Австро-Угорщини у плані імпорту навіть елементарних знарядь праці (коси, серпи) за умов припинення поставок не давала можливості швидко і ефективно розв'язати це питання. З початком бойових дій Російська імперія опинилася в економічній ізоляції на західному кордоні і в басейні Чорного моря. Зв'язок з європейськими ринками збуту сільськогосподарської продукції для українських губерній, фактично, було втрачено. Це призвело до колосальних фінансових збитків і необхідності переорієнтації виробництва на потреби внутрішнього ринку. Однак урядові кола не виявили необхідної гнучкості у плані ефективного регулювання продовольчого ринку країни. У результаті аграрна криза поглиблювалася, а загальна ситуація на селі ще більше загострювала-

ся і ставала вибухонебезпечною. Сам же вибух, як відомо, стався у лютому 1917 р., в результаті якого була похована не лише російська монархія, а й сама Російська імперія.

Бібліографічні посилання

1. *Анфимов А. М.* Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М., 1980.
2. *Афанасьев Л. А.* Аграрное перенаселение. /Л. А. Афанасьев. – М., 1963.
3. *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. /І. Вітанович. – Нью-Йорк, 1964.
4. *Волковинський В. М.* П. А. Столипін: з життя та державної діяльності /В. М. Волковинський, Ю. А. Левенець // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4. – С. 116–123.
5. *Волковинський В.* Україна в період великої війни (1914–1918 рр.) / В. Волковинський, О. Реєнт // Історія України. – 2004. – Серпень. – № 2 (381–384) – С. 4–90.
6. *Гордеев Г. С.* Сельское хозяйство в войне и революции / Г. С. Гордеев. – М. ; Л., 1925.
7. *Дубровский С. М.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М., 1975.
8. *Історія українського селянства.* Нариси: в 2 т. // Ю. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін. ; Смолій В. А. (відп. редактор) – Т. 1 – К., 2006.
9. *Кабанов В. В.* Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке. / В. В. Кабанов // Вопр. истории. – 1993. – № 2. – С. 44–47.
10. *Ленін В. І.* Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції / В. І. Ленін // Пов. зібр. твор. / Пер. з рос. вид. – К., 1971. – Т. 16. – С. 179–386.
11. *Лещенко М. Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті рр. XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К., 1970.
12. *Лещенко М. Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1977.
13. *Лось Ф. Є.* Революція 1905–1907 рр. на Україні / Ф. Є. Лось. – К., 1955.
14. *Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России.* – Ч. 1. – СПб., 1903.
15. *Мицюк О. К.* Аграрна політика (1800–1925 рр.) / О. К. Мицюк. – Т. 1. – Подєбради, 1925.
16. *Погребинский А. П.* Сельское хозяйство и продовольственный вопрос

в России в годы первой мировой войны. / А. П. Погребинский // Истор. записки. – М., 1950. – № 31. – С. 37–60.

17. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1911–1913 гг.) ; статист. очерки. / А. Г. Рашин. – М., 1956.

18. Россия в мировой войне 1914–1918 года. (В цифрах) – М., 1925. – 152 с.

19. *Рындзюнский П. Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. (Взаимоотношения города и деревни в социально-экономическом строе России) / П. Г. Рындзюнский. – М., 1983.

20. *Сенчакова Л. Т.* Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / Л. Т. Сенчакова – М., 1989.

21. *Сидоров А. Л.* Экономическое положение России в годы первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М., 1973.

22. *Сусоров С. В.* Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання / С. В. Сусоров. – Херсон, 1997.

23. *Сусоров С. В.* Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Херсон. індустр. інститут. – Херсон, 1994.

24. *Теличук П. П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук – К., 1973.

25. *Хоменко А.* Населення України. 1897–1827 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. / А. Хоменко. – Х., 1927. – С. 12.

26. *Хромов П. А.* Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции / П. А. Хромов. – М., 1967.

27. *Якименко М. А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 4–13.

Надійшла до редколегії 5.08.09.